

Pregled aktivnosti 100 seoskih domaćinstava Like sa zaključcima i preporukama

Izveštaj pripremila:
Vera Petrinjak-Šimek

Lektura:
Juliette Janušić

U provedbi ankete sudjelovali:
Krešimir Jukić
Ivana Laginja
Jelena Novaković
Vera Petrinjak-Šimek
Katarina Rogan-Gorup

Izrada ovog Izveštaja u cijelosti je omogućena sredstvima Europske unije. Ovdje iznešena gledišta ne predstavljaju nužno službeno mišljenje Europske komisije, već mišljenje udruge ZOE.

Zagreb, ožujak 2004.

**Pregled aktivnosti 100 seoskih domaćinstava Like
sa zaključcima i preporukama**

SADRŽAJ	2
UVOD	3
1. SOCIOEKONOMSKA OBILJEŽJA DOMAĆINSTAVA	5
2. VELIČINA POSJEDA I NAČIN UZGOJA	9
3. STOČARSTVO, PROIZVODNJA MLIJEKA I MLIJEČNIH PROIZVODA	11
4. RATARSTVO, VOĆARSTVO, PRIKUPLJANJE I UZGOJ LJEKOVITOG I AROMATIČNOG BILJA	13
5. PROIZVODI TRADICIONALNOG OBRTA	16
6. TURISTIČKO-UGOSTITELJSKA PONUDA	18
7. OCJENA VITALNOSTI DOMAĆINSTAVA	20
8. POSLOVNO OKRUŽENJE	22
9. ZAKLJUČCI I PREPORUKE	26

UVOD

Poticaj za pokretanje ovog istraživanja u okviru projekta *Kretanje prema održivosti: ruralni razvoj jugozapadnog planinskog dijela Hrvatske* nastao je kao odgovor na kronični nedostatak informacija o tome što nude i planiraju obiteljska domaćinstva u Lici. Upravo spomenuti nedostatak informacija u razgovorima često dovodi do zaključka kako «u Lici nema ničega», «sela i polja su pusta», «tamo se ništa ne proizvodi». S obzirom na vrijednosti na kojima temeljimo svoj rad, nismo bili spremni prihvatiti takve procjene pa smo sami krenuli u istraživanje ponude i planova obiteljskih domaćinstava Like.

Obilaskom stotinu ličkih seoskih domaćinstava, htjeli smo istražiti što «skrivaju» ta domaćinstva, čime se njihovi članovi bave i što planiraju. Cilj nam je bio prepoznati mala, ali vjerujemo perspektivna, domaćinstva koja mogu poslužiti kao poluga razvoja Like. Uz samo istraživanje, želja nam je bila prikupljene podatke oblikovati u pojedinačne ponude seoskih domaćinstva kako bi ih putem web-stranice udruge ZOE predstavili široj javnosti. U okviru ovog istraživanja, u periodu od kolovoza do studenoga 2003. godine, anketirano je stotinu domaćinstava koja se bave poljoprivredom i drugim djelatnostima (tradicionalni obrti, ruketvorine, turizam i dr.) na području Ličko-senjske županije u općinama Lovinac, Perušić, Plitvička jezera i Vrhovine te gradovima Gospić, Otočac i Senj.

Od 100 anketiranih obiteljskih domaćinstava, za ukupno 97 domaćinstava dobiveni su relevantni podaci uključeni u analizu koja slijedi.

Već je sam proces stvaranja adresara, tj. pronalaženja aktivnih i perspektivnih seoskih domaćinstava indikativan. Ne postoji niti jedno mjesto u lokalnoj upravi ili drugim nadležnim službama gdje su takva domaćinstva pojedinačno evidentirana (unatoč raznim popisima i evidencijama). Prema subjektivnoj ocjeni raznih službenika, čini se da takva domaćinstva niti ne postoje. Prikupljanje adresa, najčešće kroz osobne kontakte i preporuke, bio je složen istraživački posao.

Anketari su posjetili obiteljska domaćinstva i u neposrednom razgovoru postavljali ukupno 40 pitanja o postojećem stanju i planovima za budućnost. Traženi podaci su bili podijeljeni u sljedeće kategorije:

I. OPĆI PODACI O DOMAĆINSTVU

- socioekonomska obilježja domaćinstva
- površina zemljišnog posjeda i način uzgoja
- broj i vrsta uzgoja domaćih životinja

II. PONUDA PROIZVODA I USLUGA

- stočarski i ratarski proizvodi
- uzgoj ljekovitog i aromatičnog bilja
- proizvodi tradicijskog obrta
- turističko-ugostiteljska ponuda

III. POSLOVNO OKRUŽENJE

Obrada dobivenih podataka

Podaci koji se odnose na prvu i treću skupinu pitanja anketnog obrasca obrađeni su isključivo u ovoj analizi, dok se podaci za drugu skupinu pitanja, osim u ovoj analizi, pojedinačno predstavljaju na web-stranici udruge ZOE (www.zoe-centar.hr) kao izravna potpora anketiranim domaćinstvima u njihovoj promociji na tržištu.

Metodološki je analiza provedena tako da su podaci za sva domaćinstva usustavljeni u 6 tabela u kojima je dosljedno provedena ista brojčana oznaka domaćinstva kao u adresaru (tabele nisu dio ovog Izvještaja). Podaci su interpretirani nastavno u tekstu u prvih šest poglavlja. Svaka od 6 skupina podataka pretočena je u jedan kriterij, kojim se u sedmom poglavlju daje zbirna ocjena vitalnosti anketiranih domaćinstava, odnosno kategorizacija domaćinstava prema proizvodnim potencijalima. Osmo poglavlje prenosi opis poslovnog okruženja kako ga doživljavaju anketirani. U devetom je poglavlju cijela analiza sažeta u vidu zaključaka i preporuka za potpore perspektivnim domaćinstvima za njihove daljnje aktivnosti.

1. SOCIOEKONOMSKA OBILJEŽJA DOMAĆINSTAVA

Ukupan broj članova domaćinstava

U 97 anketiranih domaćinstava živi 338 članova, dakle prosječno 3,5 člana po domaćinstvu. Obitelj je relativno mala, tek nešto veća od one karakteristične za urbana područja. Odabir anketiranih, kao produktivnih i perspektivnih domaćinstava, vjerojatno daje i bolju sliku od prosječne za Liku, gdje je zbog staračkih domaćinstava obitelj još manja.

Među anketiranim domaćinstvima trećinu (35%) čine samačka i dvočlana domaćinstva bez djece, dok je 23% tročlanih, 22% četveročlanih, a samo 20% višečlanih domaćinstava (5-7 članova).

Ovi podaci već početno upozoravaju da analizirana skupina domaćinstava ne živi više u tradicionalno velikoj seoskoj obitelji s ljudskim resursima koji se smatraju nužnim za poljoprivrednu proizvodnju, dopunjenu i drugim djelatnostima.

Starost nositelja domaćinstva

U najvećem broju anketiranih obitelji (88,5%) nositelji domaćinstva su bračni parovi, a u 11% domaćinstava nositelji su samci (4 muškaraca i 8 žena).

Starost glavnog nositelja domaćinstva:

- do 30 godina starosti	1
- 30 - 40 godina starosti	9
- 40 - 50 godina starosti	27
- 50 - 60 godina starosti	23
- 60 - 64 godina starosti	16
- više od 65 godina starosti	21
ukupno	97 domaćinstava

Uočljivo je zanemariv broj vrlo mladih nositelja domaćinstava do 30 godina (1,05%) i mlađih nositelja domaćinstava do 40 godina starosti (9,28%). Dominantna je dob od 40 do 50 godina (27,8%) i od 50 do 60 godina (23,72%), te oni čine polovicu anketiranih domaćinstava. Također, u trećini domaćinstava nositelji su stariji od 60 (16 domaćinstava ili 16,5%) ili 65 godina (21 domaćinstvo ili 21,65%).

Zbog toga je važno vidjeti u koliko domaćinstava zrele dobi postoji nova generacija koja je voljna nastaviti djelatnost roditelja i time održati poljoprivrednu i srodne djelatnosti.

Dvije generacije u domaćinstvu

Od 97 obitelji u njih 49 (50,5%) dvije generacije čine jedinstveno domaćinstvo, tj. roditelji žive zajedno s odraslom djecom (iznad 15 godina starosti).

U najvećem broju takvih obitelji radi se o odrasloj neoženjenoj/neudatoj novoj generaciji. Karakteristično je velik broj odraslih neoženjenih sinova (u 44 obitelji 49 sinova), a znatno je manje odraslih neudatih kćeri (u 19 obitelji 23 kćeri). Iako je samo četvrtina od neoženjenih/neudatih stara 30 i više godina, dakle u dobi koja bi mogla značiti da će trajno ostati samci, po iskazu anketiranih tendencija jest zabrinjavajuća: dok djevojke

uglavnom lakše nalaze partnere, mladićima je to problem jer imigracija djevojaka gotovo ne postoji (kažu, zbog neatraktivnosti života u ovoj regiji).

Samo u 10 obitelji u kojima mlađa generacija živi s roditeljima sinovi su oženjeni, odnosno kćeri udate, te samo 2 zeta i 8 snaha sudjeluje u zajedničkom domaćinstvu, koje bi se moglo smatrati tradicionalnim seoskim domaćinstvom.

Djed i baka u obitelji

U šest obitelji žive djed i baka u zajedničkom domaćinstvu s mlađima, u dvije samo djed, u sedam samo baka, dok u jednoj žive dvije bake. Dakle, samo u 16 obitelji (17%) živi najstarija generacija sa sadašnjim nositeljima gospodarstva u zajedničkom domaćinstvu. Ovo naglašeno pokazuje raspad tradicionalnog modela obitelji na selu, iako ovdje postoje prostorni uvjeti za smještaj veće obitelji (obiteljska kuća), kao i brojne mogućnosti i potrebe sudjelovanja najstarije generacije u obiteljskim aktivnostima (kao što su vođenje kućanstva i čuvanje djece, a iznad svega prijenos iskustva i tradicionalnih znanja o obradi zemlje, pripremi hrane, ručnim radovima, tradicionalnim načinima liječenja itd.).

Broj djece (do 15 godina starosti)

Od ukupno 97 domaćinstava samo četvrtina tj. 26 (27%) obitelji ima ukupno 44 malodobne djece. Dakle, prosječna obitelj ima 1,7 djece, po čemu se anketirane obitelji bitno ne razlikuju od gradskih obitelji. Gotovo polovica obitelji s malodobnom djecom (njih dvanaest) imaju samo jedno dijete, jedanaest obitelji ima dvoje djece, a samo dvije imaju troje te jedna četvero djece.

Odrasla djeca - otišla iz obitelji

Iz 14 obitelji (od ukupno 97) trajno je napustilo roditelje 37 odrasle djece (moguće je pretpostaviti da je takvih slučajeva i više, ali anketirani to nisu izričito iskazali). Oni koji su otišli rjeđe žive u susjednim naseljima, uglavnom su otišli u veće gradove (Rijeka, Karlovac, Zagreb). Za razliku od sadašnje generacije djece s prosječno 1,7 djeteta po obitelji, generacija koja je odrasla i napustila obitelj brojala je 2,5 djeteta po obitelji (otišlo je po jedno dijete iz tri, dvoje djece iz šest, troje djece iz dvije, četvero djece iz jedne i petero djece iz dvije obitelji).

Karakteristična je slika Kutereva gdje je iz dvije obitelji otišlo petero djece iz Kosinja, gdje su iz svih anketiranih obitelji otišla sva djeca pa roditelji (zrele ili staračke dobi) žive sami.

Kategorije domaćinstava

Prema iskazu anketiranih, domaćinstva pripadaju sljedećim kategorijama:

poljoprivredno	15	15,50%
mješovito	50	51,55%
umirovljeničko	27	27,80%
zaposleničko/obrtničko	5	5,15% (nisu poljoprivredna domaćinstva)
ukupno	97	100,00%

Samo 15 domaćinstava je kao svoju jedinu djelatnost od koje žive navelo poljoprivredu. Među njima ima i onih koji su izričito rekli kako su se poljoprivredi posvetili nakon što su ostali bez zaposlenja (većina anketiranih iz općine Plitvička jezera).

Više od pola anketiranih domaćinstava spada u kategoriju mješovitih, što znači da im je poljoprivredna aktivnost dodatna (često i sporedna) djelatnost uz zaposlenje u nekom drugom sektoru.

Vrlo je veliki broj umirovljeničkih domaćinstava koja se još uvijek bave poljoprivrednom ili pratećim djelatnostima (npr. svi proizvođači drvenih proizvoda u Kuterevu su umirovljenici, pretežno iz šumarske i drvno-industrijske djelatnosti).

Status žena

Status žena u anketiranim obiteljskim domaćinstvima, prema njihovom vlastitom iskazu, je sljedeći:

- poljoprivrednica	35	38,0%
- zaposlena	22	24,0%
- domaćica	19	20,0%
- umirovljenica	16	17,4%
ukupno	92	100,0 %

Od ukupno 92 anketirane žene, promatrajući **vlasništvo** nad seoskim domaćinstvima, svega 12 žena odnosno 13%, su vlasnice seoskog domaćinstva, dok je u ostalih 87% domaćinstava muškarac vlasnik.

Od 92 žene (u 4 domaćinstva nema žena) najviše njih (38%) sebe smatra **poljoprivrednicom**. To je znatno više nego što je poljoprivrednih domaćinstava (16,6%), jer i u mješovitom i u umirovljeničkom domaćinstvu žena najčešće sebe vidi kao poljoprivrednicu, budući da (vjerojatno) doživotno ne napušta tu aktivnost. Brojnost žena-poljoprivrednica ukazuje na činjenicu da je upravo žena nositeljica poljoprivredne djelatnosti kao dominantne u ruralnim domaćinstvima. Na tragu procesa koji se sada odvijaju u ruralnim prostorima Like, treba naglasiti da trećina od broja žena-poljoprivrednica (12) izričito kaže kako su postale poljoprivrednice nakon što su ostale bez zaposlenja (najčešće u tekstilnoj industriji ili ugostiteljstvu). Također, dvije kažu da su prije bile domaćice, a sada su poljoprivrednice, što vjerojatno ima podlogu u promjenama propisa kojima se izmijenio status žene na selu.

Druge po učestalosti su **zaposlene** žene (24%), koje najčešće jesu i domaćice i poljoprivrednice istovremeno. Zanimljivo je da je najveće učešće zaposlenih žena u području Lovinca i Gospića te Senja, dok u drugim istraživanim područjima zaposlenih žena uopće nema ili se javljaju samo pojedinačno.

Tek na trećem mjestu je broj žena **domaćica** (20%), s tim da se kao domaćice izjašnjavaju sve žene u Kuterevu, dok sve žene u Otočcu koje su danas domaćice naglašavaju da su ostale bez zaposlenja. U svim ostalim područjima pojam domaćice javlja se vrlo rijetko (po jedna u Plitvičkim jezerima, Gospiću, Lovincu, Senju i Vrhovinama).

Iako među anketiranim domaćinstvima ima 28% umirovljeničkih domaćinstava, samo 16 žena (17,4%) su **umirovljenice**. Njih je najviše u Otočcu i Perušiću, a samo pojedinačno

su zastupljene u drugim općinama, s tim da je 5 žena poljoprivrednih umirovljenica u Perušiću.

Relativno visok postotak zaposlenih žena, te činjenica da u vrlo malo obitelji žive djedovi i bake u zajedničkom domaćinstvu, neki su od razloga preopterećenosti žena koja se mogla primijetiti prigodom anketiranja. Očigledna je njihova premorenost i nedostatak dodatne energije za kreativno razmišljanje o načinima obogaćivanja osnovnih poljoprivrednih djelatnosti (npr. turizam na seljačkom domaćinstvu, izrada suvenira, prikupljanje i prerada samoniklog bilja itd.).

2. VELIČINA POSJEDA I NAČIN UZGOJA

Veličina posjeda

Veličina posjeda vrlo je raznolika, ne samo među pojedinim vlasnicima, nego i među općinama i gradovima. Sljedeća zbirna tabela prikazuje veličine posjeda, grupirano po općinama i gradovima:

OPĆINA/GRAD	BROJ DOMAĆ.	DOMAĆ. SA ZEMLJ. POSJED.	VLASTITA ZEMLJ. (m ²)	PROSJEK VLAST. ZEMLJ. (m ²)	ZEMLJA U NAJMU (m ²) (broj korisn.)	PROSJEK U NAJMU (m ²)
Gospić	5	4	140.250	35.000	0	0
Lovinac	16	15	1,394.200	93.000	50.000 (1)	50.000
Otočac	21	19	501.800	26.000	135.700 (4)	34.000
Perušić	17	17	927.700	55.000	20.000 (1)	20.000
Plitvička jezera	11	10	975.500	97.550	0	0
Senj	11	4	51.500	4.700	5.750 (1)	5.750
Vrhovine	13	13	755.500	58.115	921.000 (4)	230.250
Ukupno	94	86	4,746.450	55.200	1,152.450 (11)	104.545

Od ukupno 94 domaćinstava za koje su dobiveni podaci o vlasništvu i najmu zemljišta, 86 domaćinstava (91%) su **vlasnici** ukupno 4,746.400 m² (480 ha) zemljišta. Proječna veličina posjeda anketiranih je 55.000 m² (5,5 ha), dok je prosječna veličina posjeda u Županiji 3,0 ha. Veliko učešće vlasništva i natprosječna veličina posjeda govori da su anketirana zaista vitalna poljoprivredna domaćinstva. Prosječna veličina gospodarstva po općinama i gradovima znatno odstupa od prosjeka. Znatno veći od prosjeka su posjedi u općinama Lovinac (9,3 ha), Plitvička jezera (9,7 ha) i Vrhovine (5,8 ha), a prosječni su u općini Perušić (5,5 ha). Manji od prosječnih su posjedi u gradovima: u Gospiću (3,5 ha), upola manji od prosjeka u Otočcu (2,6 ha) te deset puta manji od prosjeka u Senju (0,5 ha).

Ukupno 12 domaćinstava ima **zemlju u najmu** i to ukupno 115 ha, s tim da je prosječno unajmljeno zemljište veliko 10,4 ha. Taj prosjek podižu domaćinstva u Vrhovinama, gdje samo jedno domaćinstvo ima u najmu 50 ha državnog zemljišta za uzgoj raži i ispašu.

Način uzgoja

Na pitanje o korištenju gnojiva i zaštitnih sredstava odgovorilo je 75 domaćinstava. Njih 30 (40%) se izjasnilo da koristi "ekološki uzgoj" (ne koriste umjetna gnojiva niti kemijska sredstva za zaštitu bilja), dok je 45 (60%) domaćinstava reklo da primjenjuje manje količine umjetnih gnojiva (uglavnom *KAN*), a od zaštitnih sredstava najčešće se spominju zaštitna sredstva protiv krumpirove zlatice.

Oni koji smatraju da provode ekološki uzgoj uglavnom koriste **stajski gnoj** jer ga imaju dovoljno ili zato što je umjetno gnojivo skupo.

Samo dva domaćinstva kažu da upotrebljavaju **kompost**, a jedno je domaćinstvo spomenulo da je kompost koristilo u Njemačkoj (!). Očigledno se radi o nepoznavanju komposta kao vrijednog gnojiva, što bi trebalo unaprijediti edukacijom.

Iako u malom broju domaćinstava, ipak je važno reći da su neki u anketi naglasili, bez obzira raspoložu li uistinu znanjima o čemu se radi, kako teže "**ekološkoj poljoprivredi**". To pokazuje da se informacije o ekološkoj proizvodnji hrane šire, koliko kroz medije, toliko i kroz dosada provedene edukacijske programe.

Kao općenito u Hrvatskoj, i u ovoj se regiji rijetko koristi **navodnjavanje**, kojeg primjenjuje po jedno domaćinstvo u Kosinju (proizvodnja kupusa), Švici (proizvodnja povrća) i Vrhovinama (proizvodnja jagoda). Svi naglašavaju kako nisu imali problema s uzgojem za prošlogodišnjih suša. Još jedno domaćinstvo u Lovincu planira zamijeniti površine koje ima u najmu kako bi moglo navodnjavati tlo.

3. STOČARSTVO, PROIZVODNJA MLIJEKA I MLIJEČNIH PROIZVODA

Stočarska proizvodnja registrirana je u 78 domaćinstava (80% od ukupno 97 anketiranih), dok se u 19 domaćinstava (20%) ne uzgajaju životinje, odnosno uključene su u anketu kao druga vrsta ponude.

Zbirni pregled stočarske proizvodnje:

VRSTE	BROJ DOMAĆINSTAVA	BROJ GRILA/KOŠNICA	PROSJEČNO PO UZGAJIVAČU
krave	46	260	5.5
ovce	38	1.283	34
koze	9	171	19
svinje	18	111	6
perad	45	1.257	28
zečevi	3	32	10
pčele	8	862	108
konji	5	5	1

Uzgojem krava te proizvodnjom mlijeka i sira bavi se najveći broj domaćinstava (46 ili 47%), koja uzgajaju ukupno 260 krava ili 5,5 krave po domaćinstvu. Po 1 kravu ima 9 domaćinstava, čija bi se proizvodnja mlijeka i sira mogla smatrati dovoljnom za vlastite potrebe, ali neki i od ovih govore da daju mlijeko u otkup, odnosno da proizvode sireve (npr. 1 sir na dan). Ukupno 31 domaćinstvo (dvije trećine od svih uzgajivača krava) ima po 2 - 7 krava, dakle u okviru su prosjeka. Samo 6 domaćinstava uzgaja veći broj krava: 1 domaćinstvo - 10 krava, 1 domaćinstvo -12 krava, 2 domaćinstva - 15 krava, 1 domaćinstvo - 18 krava i 1 domaćinstvo - 50 krava.

Od 46 domaćinstava koje uzgajaju krave i proizvode mlijeko njih 28 mlijeko **daju u otkup**, kao jedini siguran i redovit izvor prihoda. Mlijeko otkupljuju mljekare *KIM* iz Karlovca, *LURA* iz Zagreba ili Zadra, Riječka mljekara, Mljekara Krasno i Mljekara Cvitković iz Švice. Prema raspoloživim podacima, za 18 domaćinstava s ukupno 108 krava u otkup se daje ukupno 223.500 l mlijeka, što znači nešto više od 200 l po kravi, odnosno prosječno 122.400 l iz jednog domaćinstva godišnje. Prosječna cijena je 2,9 kuna (1,9 otkup + 1,0 kuna premija) po litri mlijeka u otkupu (ovisno o mljekari koja vrši otkup mlijeka) pa je pretpostavka da ova domaćinstva ostvaruju solidne zarade, koje se redovito isplaćuju.

Proizvodnju sira navelo je 26 domaćinstava, među kojima postoje velike razlike u količinama proizvodnje (1 - 10 sireva dnevno), dok je asortiman sireva sličan kod svih (meki, polutvrđi, tvrdi, dimljen i škripavac), a samo rijetko se nudi maslac, basa, kiselo mlijeko i vrhnje. Gotovo svi proizvođači sira navode problem plasmana sireva, jer su uglavnom svi orijentirani na prodaju uz cestu (na vlastitom ili tuđem štandu) ili eventualno po narudžbi. Mnogi kažu da bi mogli proizvoditi i više sira kad bi bio organiziran otkup odnosno sustavni plasman na tržište. Postoje samo dva veća organizirana proizvođača sira: sirana u Krasnom s velikom godišnjom proizvodnjom kravljeg i ovčjeg sira (otkup mlijeka u Krasnom, Kuterevu, Plaškom i Lipovlju) i seosko

domaćinstvo u Vrhovinama (5 ovaca i 80 koza) koje proizvodi kozje sireve s raznovrsnim dodacima, aromama i začinima.

Ukupno 38 domaćinstava **uzgaja 1.283 ovaca** (prosječno 34 ovce po uzgajivaču). Većina anketiranih navodi kako je svrha uzgoja ovaca prodaja janjadi. Plasman janjadi na tržište također nije organiziran, već se domaćinstva sama brinu o dostavi janjaca mesarima (čak i na tržnicu Dolac u Zagreb) ili prodaju janjad na sajmovima ili po telefonskoj narudžbi. Otkup ovčjeg mlijeka nitko nije posebno naglasio iako se može pretpostaviti da on postoji kao što postoji i vlastita proizvodnja ovčjeg sira, koja također nije istaknuta.

Uz uzgoj ovaca potrebno je naglasiti općepoznati problem **vune**, koju nitko sustavno ne prikuplja niti prerađuje. Nekoliko je anketiranih naglasilo kako je velika šteta da se vuna baca ili spaljuje. Neke žene koje znaju tkati ili plesti rekle su da bi više radile kad bi bilo prerađene vune i vunovlačare gdje bi se vuna mogla preraditi.

Vrlo je mali broj (svega 9 domaćinstva) **uzgajivača koza** - ukupno 171 grlo ili prosječno 19 koza po uzgajivaču. Pri tome tri domaćinstva imaju samo 1 kozu, a jedno samo 2 (pa njihovu proizvodnju možemo smatrati dovoljnom za vlastite potrebe). Jedan uzgajivač ima 12 koza, dva uzgajivača imaju po 20 koza, jedan 30 koza i samo jedno domaćinstvo u Vrhovinama ima veće stado od 80 koza i već spomenutu značajniju proizvodnju raznovrsnih sireva. Za mali uzgoj koza vjerojatno su presudni zakoni koji su nekada branili uzgoj koza zbog zaštite šuma kao i tradicionalni uzgoj ovaca koji je karakterističan za Liku.

Uzgoj svinja - (111 grla u samo 18 domaćinstava, prosječno 6 po domaćinstvu) očigledno nije karakterističan za Liku. Na relativno visok prosjek utječu tri domaćinstva koja se mogu smatrati tržišnim uzgajivačima svinja (dva u Lovincu i jedno u Švici), dok ostalih 15 domaćinstava ima 1 do 4 svinje, koje se uzgajaju za vlastite potrebe.

Uzgoj peradi (1.257 komada u 45 domaćinstva, prosječno 28 po domaćinstvu), a još u većoj mjeri **uzgoj zečeva** (32 komada u 3 domaćinstva, 10 po domaćinstvu prosječno) ukazuje na skroman uzgoj, prvenstveno za vlastite potrebe. Samo četiri domaćinstva uzgajaju veću količinu peradi (do 200 komada) te kao takva predstavljaju tržišne viškove (po jedno u Korenici i Perušiću i dva u Lovincu).

Ovom anketom je obuhvaćeno 8 domaćinstava koja se bave **pčelarstvom**, s 862 košnice (prosječno 108 po domaćinstvu). Od toga je 7 domaćinstava isključivo pčelarskih, dok jedno uzgaja i ovce.

Od 97 anketiranih, u **5 domaćinstava drži se po 1 konj**. Nekada bez konja nezamislivo seosko domaćinstvo danas se služi mehanizacijom pa je uzgoj konja iskaz nostalgije i svojevrsni luksuz. Samo dva domaćinstva, jedno iz Lovinca i drugo iz Krasna, imaju u planu nabaviti konje kao dio turističke ponude i razvoja seljačkog turizma u Lici.

4. RATARSTVO, VOĆARSTVO, PRIKUPLJANJE I UZGOJ LJEKOVITOG I AROMATIČNOG BILJA

Uzgoj krumpira

Od ukupno 97 anketiranih domaćinstava, u 30 domaćinstava se proizvode veće količine krumpira, uključivo tržišne viškove. Krumpir je vrsta koja naročito dobro uspijeva u Lici i ima poznatu kvalitetu (lički krumpir) pa činjenica da manje od trećine domaćinstava uzgaja krumpir za tržište govori kako se niti ova lokalna prednost u poljoprivredi ne koristi dovoljno. 27 domaćinstava (od kojih je bilo moguće saznati količine proizvodnje) proizvodi ukupno 156.600 kg krumpira, dakle prosječno 6.000 kg po domaćinstvu godišnje. Dio domaćinstava je ustvrdio kako im se uzgoj krumpira ne isplati, jer je u vrijeme kada sazrijeva lički krumpir tržište preplavljeno vrlo jeftinim krumpirom. Pretpostavka je da se tržište nekontrolirano puni uvoznim krumpirom, a domaći krumpir, čak niti onaj najviše kvalitete, nema organiziran pristup tržištu.

Povrtlarstvo

Povrtna kultura koja ima visoku kvalitetu i potencijalno visok prinos je **lički kupus**. Šest domaćinstava se izjasnilo kao proizvođači većih količina kupusa (od 1 tone do čak 10 tona). Ne postoji organizirani otkup nego se kupus nudi na tržnicama. Niti jedno domaćinstvo (ili veći pogon) ne kiseli kupus za tržište. Jedno domaćinstvo željelo bi započeti kiseljenjem ličkog kupusa iz vlastitog uzgoja, ali za to su potrebna određena prethodna ulaganja.

Druge povrtne kulture uzgajaju se najčešće na manjim površinama za vlastite potrebe. Pored općenito nepovoljnih uvjeta za povrtlarstvo zbog uvoza jeftinog povrća, udaljenost od tržnica većih gradova i nedostatak organiziranog otkupa čini u Lici neisplativim inače rentabilan uzgoj povrća. Da se radi više o nepovoljnim vanjskim uvjetima nego o lokalnim prilikama govore lijepi veliki povrtnjaci u Kosinjskom polju gdje je na upit o načinima korištenja povrća dobiven odgovor: "Ono što sami ne potrošimo dajemo stoci ili bacamo".

Stoga je od velikog značaja uspješan uzgoj povrća triju domaćinstva u Lovincu koja navode veće količine uzgojenog graha, mahuna, luka, češnjaka i mrkve. Posebno je zanimljivo domaćinstvo u Švici (grad Otočac) koje uz pomoć navodnjavanja uzgaja veće količine različitih sorti graha te veće količine blitve, poriluka i salate, a u okviru trogodišnjeg projekta Agronomskog fakulteta iz Zagreba i Instituta za poljoprivredu i turizam iz Poreča. Dio tih kultura uzgaja se konvencionalno, a dio povrća je ekološki uzgojeno.

Uzgoj žitarica

Iako se općenito Lika ne smatra podobnom za proizvodnju žitarica, posebno ne kukuruza, nekadašnja proizvodnja specifičnih vrsta (u prošlosti raž, ječam, zob, lan, konoplja) gotovo nestaje, vjerojatno zbog jeftinog brašna kojeg nudi trgovina. Dva anketirana su spominjala uzgoj žita, i to u manjim količinama (500 - 1.000 kg), a jedno domaćinstvo ima veću proizvodnju od 10.000 kg raži za *Podravku*. Slabiji uvjeti za uzgoj kukuruza su i uzrok neznatnom uzgoju svinja u Lici.

Voćarstvo

Od 97 ispitanih domaćinstava, u 47 domaćinstava uzgaja se voće, a 51 domaćinstvo ne navodi nikakav uzgoj voća. Svi koji spominju uzgoj vlastitog voća imaju šljive, rijeđe se spominju jabuke i kruške te samo u pojedinim slučajevima dunje, višnje, ribizli i ogrozd. Očigledno je da prirodni uvjeti ovdje pogoduju uzgoju šljiva, te se na terenu mogu vidjeti lijepi veliki šljivici (npr. Vrhovine), iako je bilo spominjano kako su i ličke šljive oboljele u epidemiji virusnog oboljenja koja zahvaća cijelu južnu Europu. Osim šljiva, u nešto većoj količini uzgajaju se i jabuke koje se prodaju kao gotovi proizvodi, npr. u Mušaluku (Grad Gospić) jedno seosko domaćinstvo posjeduje veći voćnjak jabuka.

Samoniklo voće

Ukupno 23 domaćinstva navode da prikupljaju **samoniklo (ili divlje) voće** u prirodi, što se čini malo u odnosu na mogućnosti prirodnog okoliša čija se bogata ponuda nekada koristila u znatno većoj mjeri. Na prvom mjestu po prikupljanju u prirodi je drenjina, te je spominju svi koji prikupljaju divlje voće. Znatno se rjeđe prikuplja šipak (6 domaćinstava), malina (5 domaćinstava), kupina (3 domaćinstva), a samo pojedinačno bazga, glog, divlja jabuka i kruška te borovnice i šumske jagode.

Samoniklo voće najviše koriste za vlastite potrebe, bilo da ga prerađuju u pekmeze i kompote ili ih jedu svježe.¹

Prerada voća

Sva domaćinstva koja uzgajaju šljive (51) prerađuju ih u **rakiju** (šljivovicu). Njih 15 navode ukupnu količinu od gotovo 4.000 l rakije (1 domaćinstvo - 60 l, 4 domaćinstava - 100 l, 1 domaćinstvo - 150, 4 domaćinstava - 200 l, 3 domaćinstava - 300 l, 1 domaćinstvo - 500 i 1 domaćinstvo - 600 l), a posebno se ističe proizvodnja od 22.000 l rakije u Krasnu s dodacima različitih ljekovitih i aromatičnih bilja. Jedno domaćinstvo proizvodi rakiju kruškovaču i jabukovaču (po 100 l), a samo jedno navodi posebno cijenjenu rakiju od kleka - klekovaču.

Iako je za pretpostaviti da sve domaćice koje uzgajaju šljive i prikupljaju drenjine kuhaju **pekmeze**, to je potvrdilo u anketi njih 18. Pri tome su tri domaćice istaknule veće količine od 200 staklenki (kg) pekmeza.

Isto tako je 17 domaćica navelo da proizvodi **voćne sokove**, pretežno od drenjine, a tri su naglasile da proizvode veće količine od 50, 100 i 200 l sokova.

Nažalost, tradicionalna proizvodnja malinovca, soka od visokokvalitetnih velebitskih malina je u potpunosti napuštena. Od drugih voćnih prerađevina, jedna domaćica konzervira šljive u rakiji (50 staklenki), a jedno domaćinstvo proizvodi eterično ulje od borovica (3,7 l/godišnje).

Samoniklo ljekovito i aromatično bilje

Prikupljanje samoniklog ljekovitog i aromatičnog bilja, nekada vrlo raširenog u Lici a danas još uvijek tržištu atraktivnog, vrlo je rijetko pa samo 17 domaćinstava navodi da se time bavi. Najčešće se prikuplja lipa, bazga, glog, šipak, metvica, majčina dušica,

¹ Treba napomenuti da je dozvoljeno samo prikupljanje manjih količina samoniklog bilja (voća, ljekovitog i aromatičnog bilja i gljiva) za vlastite potrebe, dok je za veće količine i daljnju prodaju na tržištu potrebno osigurati odobrenje Ministarstva kulture u Zagrebu, Uprave za zaštitu prirode.

stolisnik i kim, uglavnom sve za čajne pripravke. Pet domaćinstva izjasnilo se kao poznavatelji šireg asortimana ljekovitog i aromatičnog bilja, a samo je jedno navelo veću količinu (300-400 kg) prikupljenog samoniklog bilja, vjerojatno za otkup.

Uzgoj samoniklog i aromatičnog bilja

Šest domaćinstva među anketiranimima bavi se uzgojem ljekovitog i aromatičnog bilja, od čega pet u Lovincu (u okviru projekta "Uzgoj ljekovitog bilja kao poticaj očuvanju i razvoju obiteljskih gospodarstava Like") i jedno u Vrhovinama. Površine pod ovim kulturama kreću se od manjih (300 m²) do većih površina (1.100 m² i 4.500 m²) s uzgojem nevena, metvice i matičnjaka te najveće u Vrhovinama (8.600 m²) s većim brojem kultura (menta, razlićak, neven, crni sljez, kamilica).

Gljive

Trećina od svih anketiranih domaćinstava (29 ili 30%) bere gljive, najčešće vrganje i lisičarke, a poneki i trubače i šampinjone, dakle vrlo mali broj općepoznatih vrsta. Među onima koji prikupljaju gljive većina to radi za vlastite potrebe (20 domaćinstava), a u dva domaćinstva se kaže da prikupljaju za sebe i za goste.

Samo u 7 domaćinstava prikuplja se veća količina gljiva (tri domaćinstva po 100 kg, jedno 200 kg, jedno 500 kg, četiri bez iskazane količine), za koje se izričito kaže da se prodaju ili daju u otkup, odnosno, u jednom slučaju da se poslužuju u vlastitom restoranu.

Zaključno se može reći da su gljive vrijedna samonikla biljka kojom obiluju šumski predjeli, ali ih anketirani slabo poznaju i koriste. Anketirani poznaju samo manji broj vrsta koje rijetko koriste u vlastitoj prehrani, a još manji broj domaćinstava (isključivo s područja Gospića, Lovinca i Kutereva) prikuplja količine gljiva dovoljne za prodaju na tržištu i ostvarivanje dodatne zarade.

Uzgojem gljiva ne bavi se nitko, a jedan anketirani govori o pokusnom uzgoju bukovača, dok drugi anketirani razmišlja o uzgoju shi-take gljiva i tartufa na ljeskovoju podlozi (ponuda Talijana).

5. PROIZVODI TRADICIONALNOG OBRTA

Proizvodi tradicionalnog obrta i ženski ručni radovi, kao dopunska djelatnost – ponuda autohtonih suvenira, mogu dati značajan doprinos ekonomskom položaju seoskih domaćinstava i podizanju turističke atraktivnosti regije. U anketi su tražene informacije o svim preostalim znanjima, vještinama i stvarnoj proizvodnji tradicionalnih ličkih rukotvorina od vune, drva i gline.

Vuna

Kao što je rečeno u poglavlju o stočarstvu, anketirana domaćinstva uzgajaju više od 1.300 ovaca pa su količine vune koja samo oni proizvode značajne. Uzmemo li u obzir da se u Županiji uzgaja cca 50.000 ovaca, uz pretpostavku 1,5 kg dobivene vune po ovci, radi se o ukupno 75 tona vune godišnje. Također je već rečeno kako se vuna baca ili spaljuje, jer nema organiziranog prikupljanja, prerade i korištenja.

Ipak, još ima žena koje znaju prerađivati vunu i čine to za vlastite potrebe ili po narudžbi. Istovremeno, velik broj žena u seoskim domaćinstvima plete vunene predmete, a znatno manji broj zna tkati i ima tkalački stan, odnosno proizvodi tkane vunene predmete.

Skupljanjem i obradom vune bavi se jedna obitelj u Ličkom Lešću (vezano za etno zbirku), jedna vunovlačara radi u Perušiću, a pređenje vune navela je samo jedna žena u Otočcu.

U više od trećine anketiranih domaćinstava (32) žene **pletu čarape, cokolje** (ličke papuče), **veste i rukavice**. Većina od njih naglašava kako to radi isključivo za vlastite potrebe, a samo neke iz Gospića i Otočca to rade i za prodaju. Neke žene su rekly da su prije radile više ili da bi radile više - kada bi bilo prerađene vune, dok druge naglašavaju da bi radile više kad bi bila osigurana prodaja.

U 16 anketiranih domaćinstava žene su izjavile da se još uvijek povremeno bave **tkanjem** na tkalačkom stanu. U jednom domaćinstvu u Vrhovinama imaju tkalački stan na kojem je tkala majka, ali to sada više nitko ne radi. U domaćinstvu u Krasnu žena kaže da ima tkalački stan na kojem ništa ne radi, ali bi voljela prenijeti znanje. Češće se tkaju jeftinije **krpare** (šareni prugasti tepisi izrađeni od ostataka tkanina i krpa) nego tradicionalni tkani predmeti od vune - **biljci** (jednobojni vuneni prekrivač s dugim utkanim resicama, tzv. čupercima), kićeni biljci (višebojni biljci) i **šarenice** (šareni vuneni prekrivač s tradicionalnim cvjetnim motivima).

Drvo

Tradicionalne predmete od drva još uvijek izrađuje 11 majstora u Kuterevu i 2 u Vrhovinama. Gotovo svi izrađuju drvene stolice (veće i manje, za odrasle i djecu) i razne posude koje se koriste u seoskom domaćinstvu (bačve, bačvice, bukare - manje drvene posude s ručkom, stapove - uske visoke drvene posude od dužica u kojem se tuče mlijeko i pravi maslac). Dva majstora, jedan iz Kutereva, a drugi iz Vrhovina, izrađuju i restauriraju tradicionalne glazbene drvene instrumente **tamburice dangubice** koje se prodaju na sajmovima ili po narudžbi, a trojica iz Kutereva proizvode i širi asortiman namještaja, dok jedan čak proizvodi i drvene kuće. Ipak, za očuvanje ovog tradicionalnog znanja nepovoljna je okolnost činjenica da su većina majstora umirovljenici stariji od 60 godina, kao i da se to znanje ne prenosi na mlađe generacije.

Glina

Nekada raširenu uporabu glinenih posuda u seoskim domaćinstvima potpuno je potisnula uporaba industrijski proizvedenih predmeta. Danas predmete od gline (peke, tepsije, čupove, zdjele, vaze, rucatke) izrađuje samo jedan majstor u Gospiću, koji je za to primio brojna priznanja i nagrade. Predmeti su mogu kupiti na sajmovima ili po narudžbi, a većinom se kupuju kao suveniri za dekoraciju, ali i za uporabu (posebno peke).

Ostalo

Za očuvanje tradicionalnih znanja važno je da na istraživanom prostoru postoji samo jedna veća **etno zbirka** koju je moguće obići, a nalazi se u Ličkom Lešću. Ponuda se sastoji od tradicionalno uređene ličke sobe sa starim nošnjama, krevetom, posteljinom i namještajem te starinskim posuđem. Izvorna lička seoska kuća uređuje se i u Svetom Roku gdje će posjetitelji moći uživati u tradicionalnom načinu života i u ličkim specijalitetima. Postoje još tri domaćinstva koja posjeduju veće zbirke starih uporabnih predmeta iz seljačkog života. Dvije zbirke se nalaze se u Krasnu, jednu je moguće obići i vidjeti rukotvorine koje su tijekom prošlih vremena stvarale lokalne žene, dok drugu zbirku (opreme za konje), zbog uvjeta u kojima se čuva, nije moguće obići. Treću zbirku koja se nalazi u Rudopolju kod Vrhovine, također prvenstveno opreme za konje, za sada nije moguće obići, ali njeni vlasnici planiraju je nadopuniti i ponuditi kao dopunsku atrakciju turističkoj ponudi (kao cjelovito **tradicionalno imanje**).

Također je pažnje vrijedna inicijativa skupine pet žena u Otočcu (okupljenih oko folklornog društva iz Otočca) koja restaurira nošnje i druge etno odjevne predmete te želi otvoriti **etno radionicu** za restauraciju i izradu tradicionalnih odjevnih predmeta.

Jedno domaćinstvo iz Lovinca planira obnoviti obiteljski obrt izrade i održavanja opreme za konje, a jedan majstor iz Vrhovina obnavlja drvene predmete i **kočije** za turistički obilazak Pltvičkih jezera, te planira obnoviti i **tradicionalno seosko imanje** kao turističku atrakciju.

6. TURISTIČKO-UGOSTITELJSKA PONUDA

Treba naglasiti da ovim istraživanjem nije obuhvaćena cjelokupna paleta turističko-ugostiteljske ponude u promatranom području. Domaćinstva koja se bave isključivo ugostiteljstvom (restorani, bistroi), kao i ona koja imaju samo sobe ili apartmane za iznajmljivanje (primjerice na Plitvičkim jezerima), a ne bave se nijednom drugom djelatnošću svojstvenom ruralnim domaćinstvima, nisu obuhvaćena ovom anketom.

Od 97 anketom obuhvaćenih domaćinstava samo dva imaju veće smještajne kapacitete:

- hotel u Krasnu s tri zvjezdice - 60 ležajeva
- kuća u Kosinju, registrirana od HPD-a kao planinarska kuća - 28 ležajeva

Od preostalih 95 domaćinstava njih 21 ima sobe i apartmane s ukupno 146 ležaja:

- 14 domaćinstava ima 35 soba sa ukupno 84 ležaja
- 2 domaćinstva imaju 5 apartmana sa 20 ležajeva i 8 soba sa 16 ležaja
- 5 domaćinstava ima 5 apartmana s 26 ležajeva.

Geografski su smještajni kapaciteti gotovo ravnomjerno raspoređeni, s tim da ih najviše ima u Krasnu (80) i Lovincu (41) te Kosinju (28), a manje u ostalim područjima (Perušić - 19, Vrhovine - 15, Kuterevo i Ličko Lešće - po 9, Korenica - 8, Gospić - 7, Švica 6 i Jezerane - 2).

Na taj način promatrano područje raspolaže s ukupno 234 ležaja, što nije mali kapacitet uzmemo li u obzir da se radi o samim počecima razvoja ruralnog turizma. Istovremeno, radi se o vrlo osjetljivoj ponudi, koja je dijelom izrasla na potrebama smještaja radnika zaposlenih na izgradnji ličkog autoputa pa je vrlo važno da završetkom tih radova ne ostanu nepopunjeni (npr. više od 40 ležajeva u Lovincu). Svaki oblik promocije ovih smještajnih kapaciteta važan je za egzistenciju njihovih vlasnika.

Više nego u ostalim djelatnostima, anketirani su na pitanje o mogućnosti smještaja turista izrazili planove za proširenje postojećih i uređenje novih smještajnih kapaciteta, tako da se može govoriti o jasnom trendu razvoja seoskog turizma. Primjerice, obitelj u Jezeranama planira obnoviti cijelu staru kuću za tu svrhu, u Gospiću jedna obitelj gradi šest apartmana, druga planira izgraditi dva apartmana, u Lovincu pet obitelji planira izgraditi desetak apartmana, dok u Kuterevu pet obitelji planira povećanje postojećih ili uređenje posve novih smještajnih kapaciteta.

Za atraktivnost turističke ponude važno je registrirati barem neke ideje koje bi obogatile sam smještaj:

- neka domaćinstva planiraju obnoviti ili sagraditi kuće po uzoru na tradicionalne seoske kuće za smještaj turista;
- u dva domaćinstvu planiraju nabaviti konje za jahanje;
- uz siranu u Krasnu planira se otvoriti kušaonica sireva, pršuta i drugih autohtonih ličkih specijaliteta;
- domaćinstvo koje obnavlja stare kočije planira organizirati kružne vožnje kočijom s konjima po Plitvičkim jezerima.

Od ograničenja koje su anketirani spominjali, osim nedostatka financijskih sredstava i povoljnih kredita, najčešće se kaže da su svi prezaposleni vođenjem gospodarstva te se nadaju da će se djeca baviti turizmom. Od drugih preduvjeta za razvoj turizma

napominju kako bi situacija bila povoljnija da se više obitelji u okruženju bavi turizmom (Perušić), dok samo jedan anketirani iz Plitvičkih jezera smatra da zakonski okviri seoskog turizma ne pogoduju razvoju istoga.

7. OCJENA VITALNOSTI DOMAĆINSTAVA

Zaključno prethodnoj analizi izvršen je **pokušaj** objektivnog vrednovanja vitalnosti i razvojnih potencijala anketiranih domaćinstava.²

Analiza anketnih upitnika 97 ličkih seoskih domaćinstava od prvog do šestog poglavlja ispitivala je šest obilježja/ponuda koja se koriste kao šest mogućih kriterija za ocjenu:

- socioekonomska obilježja (nositelj domaćinstva mlađi od 65 godina ili druga generacija sudjeluje u djelatnosti domaćinstva);
- veličina posjeda (posjed veći od 5,0 ha);
- uzgoj stoke, proizvodnja mlijeka i mliječnih proizvoda (ponuda stočarskih proizvoda);
- uzgoj ratarskih i voćarskih kultura te ljekovitog i aromatičnog bilja ili branje samoniklog bilja (ponuda ratarskih proizvoda);
- ponuda proizvoda tradicionalnih obrta (vuna, drvo, glina, koža);
- turističko-ugostiteljska ponuda (smještaj i/ili prehrana).

Pozitivni kriterij pod 1. i 2. te ponuda proizvoda i usluga pod 3. - 6. donosi 1 bod. Planirana ponuda, inovacije i novi pristup proizvodnji, te prisutna znanja o obrtu bez tržišne ponude donose ½ boda.

Svih 97 domaćinstava skupilo je 381,0 bodova, dakle 4 boda po domaćinstvu u prosjeku. Oscilacije oko prosječnog broja bodova su sljedeće:

BROJ BODOVA	BROJ DOMAĆINSTAVA	UKUPNO BODOVA
1	8	8,0
2	5	10,0
2,5	7	17,5
3	12	36,0
3,5	10	35,0
4	12	48,0
4,5	12	54,0
5,0	12	60,0
5,5	12	66,0
6	2	12,0
6,5	2	13,0
7,0	2	14,0
7,5	1	7,5
	97	381,0

² Govori se o pokušaju zato što nije poznata metodologija takve valorizacije. Težina svakog kriterija za ocjenjivanje mogla bi biti različita, ovisno o značaju koji se pridaje pojedinom kriteriju.

U odnosu na prosječna 4 boda, ukupno 55 domaćinstava **(57%) je prosječnih i iznadprosječnih**, a 42 domaćinstva **(48%) su ispodprosječna**. Iako su neka područja zastupljena s malo domaćinstava pa nije uputno koristiti statističke prosjeke, oni uvjetno pokazuju da su najvitalnija domaćinstva u Korenici, Ličkom Lešću i Švici (100% iznadprosječnih domaćinstava), te u Vrhovinama, Gospiću, Plitvičkim Jezerima, Perušiću i Lovincu (60-76% iznadprosječnih domaćinstava), dok je iznadprosječnih domaćinstava znatno manje u Kuterevu (38%), Otočcu (30%), a izričito ih je malo u području Senja (Krasno) i Kosinja (po 20%).

U područjima Vrhovina i Lovinca ujedno se javljaju domaćinstva s maksimalnih 7,5 bodova odnosno 7,0 bodova.³

Svim iznadprosječnim domaćinstvima bilo bi opravdano pružati podršku svake vrste. To ne znači da i niže rangirana domaćinstva ne bi trebalo podržati u nekoj od djelatnosti ili određenom geografsko-administrativnom području koje se želi revitalizirati (npr. očuvanje tradicionalnih obrta, jačanje turističko-ugostiteljske ponude ili razvoj Kosinjske zavale).

³ Ovo pojedinačno isticanje rezultata bodovanja ne može se koristiti kao sasvim pouzdan pokazatelj s obzirom na neprovjerenu metodologiju valorizacije i moguće pogreške u ocjenjivanju, tim više što su izvorni podaci subjektivna ocjena anketiranih.

8. POSLOVNO OKRUŽENJE

Posebnom skupinom pitanja u anketi domaćinstava željelo se ispitati kako poljoprivrednici vide svoje poslovno okruženje, s težištem na ocjeni stručnih i drugih pomoći i podrška koje primaju, oblike udruživanja te pristupe tržištu.

Stručna i druga pomoć

Na postavljeno pitanje – pruža li im netko (i tko je to) stručne savjete i druge vidove pomoći/podrške - odgovorilo je 51 (53%) domaćinstava od ukupno 97 anketiranih, dok 46 (47%) domaćinstva smatra da ne prima nikakvu pomoć sa strane, dakle da se oslanjaju isključivo na vlastite sposobnosti i znanja.

Spominje se ukupno 85 subjekta koji pružaju pomoć/podršku (osim onih općenitih: ljudi, susjedi, prijatelji) sa sljedećom učestalošću:

- mediji (najviše TV, manje radio i novine)	14
- veterinari	13
- Hrvatski stočarski selekcijski savez	11
- zadruga (Lovinac)	7
- Agronomski fakultet/profesori	6
- turističke zajednice	6
- udruga pčelara, časopis <i>PČELA</i>	6
- drugi stručni časopisi (mljekarski, gospodarski i sl.)	5
- Hrvatski zavod za poljoprivrednu savjetodavnu službu	4
- udruga ZOE (Lovinac)	3
- druge udruge	2
- seminari, tečajevi, sajmovi	3
- internet	2
- općina (Lovinac)	1
- Ured za gospodarstvo LSŽ	1
- ministarstva (poljoprivrede i malog poduzetništva)	1

Za situaciju je ilustrativno, i ne traži posebne komentare, začelje liste pružatelja pomoći - samo jedno domaćinstvo (iz Lovinca) spominje pomoć općine i županije te jedno (iz Vrhovina) ministarstava, dakle ukupno 3 subjekta. Međutim, ne treba zaboraviti da veterinarska služba, Hrvatski stočarski selekcijski savez i Hrvatski zavod za poljoprivrednu savjetodavnu službu, kao i Agronomski fakultet/profesori predstavljaju produženu ruku države, a oni prema ovoj anketi pružaju najviše pomoći domaćinstvima (navodi ih 43 domaćinstava), što zajedno s državnom/lokalnom upravom čini gotovo polovicu od broja navedenih subjekata koji pomažu poljoprivrednicima (47%). Pri tome su samo pojedinačno iskazane zamjerke kako je veterinar teško dostupan jer je predaleko (Vrhovine i Lovinac) i kako je Hrvatski stočarski selekcijski savez slabo na terenu.

Drugi po učestalosti izvor pomoći su **mediji**, najviše televizija, što ističe 14 domaćinstava (16%). Poljoprivrednici najčešće spominju poljoprivredne i slične emisije u kojima pronalaze dosta stručnih savjeta koje koriste u praksi.

Jednako učestalo kao mediji javlja se skupina **udruga** - 14 puta (uključivo sa skupinom "seminari, tečajevi, sajmovi" koje vjerojatno organiziraju udruge), među kojima se najčešće spominju pčelarske udruge (6 puta). Ostale udruge spominju se 5 puta, pri čemu odgovori impliciraju zanemarivu, a ne potrebnu pomoć. Jedan manji dio ljudi je u članstvu različitih udruuga, najčešće su to pčelarske udruge i udruge koje se bave očuvanjem tradicije u Lici. Dva domaćinstva su izričito naglasila da podrška Svjetske banke i Ministarstva zaštite okoliša i prostornog uređenja Republike Hrvatske kroz Projekt očuvanja krških ekoloških sustava (KEC) nije zanimljiva, jer je put do nje previše kompliciran - tehnički i administrativno su prezahtjevni.

Na četvrtom je mjestu (7 domaćinstava) poljoprivredna **zadruga**, ali samo u Lovincu, što upozorava da je zadrugarstvo jedan od vidova podrške koji je ishitreno napušten u mnogim ruralnim krajevima i ostavlja mogućnosti za unapređenje.

Udruživanje

Značaj udruživanja u **zadruga** vidljiv je iz iskaza o pomoći/podršci koju ističe 7 od 17 anketiranih domaćinstava iz Lovinca - članova poljoprivredne zadruge, gdje još 2 domaćinstva navode da su učlanjeni ili će se učlaniti u poljoprivrednu zadrugu. Osim u općini Lovinac niti jedan od anketiranih nije član zadruge, a u svojim komentarima mnogi kažu da bi im pomogla.

Nekoliko anketiranih naglasilo je da su nekada bili članovi zadruge koje su se "raspale", a da nova zadruga koja se osniva "samo traži članarinu". Neki kažu da nažalost nema zadruge te da bi nove zadruge trebalo osnivati (Otočac i Plitvička jezera).

Ukupno 15 domaćinstava (15%) učlanjeno je u **udruge**, koje su sve lokalnog značaja (na razini općine/grada):

- <i>BANICA</i> , Lovinac	3
- <i>KARMENICA</i> , Kuterevo	3
- <i>ČUVARICE OGNJIŠTA</i> , Krasno	3
- Pčelarska udruga, Senj	2
- Pčelarska udruga <i>MASLAČAK</i> , Otočac	2
- <i>PRIJATELJ</i> , Vrhovine	2

Neki kažu da su bili članovi udruge, ali više nisu, pri čemu dio njih ističe da udruga nije ispunila njihova očekivanja.

Pristup tržištu

Znatno više iskaza, od onih o pitanjima pomoći/podrške i udruživanja, dali su anketirani o problemima pristupa tržištu, pretežno u vidu pritužbi zbog nedostatka organiziranog pristupa tržištu.

Izuzmu li se proizvođači mlijeka koji imaju siguran **otkup mlijeka** uz redovnu naplatu (obrađeno u poglavlju 3. Stočarstvo), sva druga proizvodnja i ponuda prepuštena je individualnom snalaženju poljoprivrednika.

Može se uočiti kako su u tom snalaženju najbolje prošla sva domaćinstva u općini Plitvička jezera i poneka od onih u Vrhovinama - zbog blizine Nacionalnog parka i velikog broja turista koji prolaze cestama gdje proizvođači imaju svoje **šandove** (često pred vlastitom kućom) na kojima nude sir, rakiju, med, kolače i drugo. Na terenu je primijećeno da su neki od štandova već donekle higijenski i estetski uređeni, a rečeno je da nemaju problema s dozvolama pa se može pretpostaviti kako je taj model zadovoljavajući za proizvođače. Ipak, ovakav plasman proizvoda moguć je samo ljeti pa se izvan turističke sezone više mlijeka daje u otkup, naglašavaju neki anketirani. Budući da je trgovanje na štandu dostupno samo nekima, drugi proizvođači sira kažu da u njihovo selo dolaze prekupci koji odnose sireve "na Plitvice".

Svi drugi proizvođači sireva kažu da nemaju osiguran plasman pa se najčešće govori o prodaji sira **po narudžbi**. Za ovu bi vrstu prodaje, čini se, bila vrlo korisna ponuda preko web-a, kako bi proizvođači internetom, telefonom ili mobitelom došli u kontakt s potencijalnim kupcima. No, upitno je kako se učestalo ili redovno može fizički obaviti kupnja, ako se radi o kupcima iz većih udaljenosti, osim u vrijeme turističke sezone (npr. kupci iz Zagreba i drugih gradova). Po narudžbi se prodaje i većina proizvoda tradicionalnih obrta (drvo, vuna).

Svi uzgajivači ovaca rekli su kako ih uzgajaju zbog prodaje janjadi, a ona se sva obavlja putem **sajmova, putujućih nakupaca ili samostalnom dostavom** mesarima i restoranima u gradovima i drugim mjestima. Jednako kao i za mliječne proizvode, prodaja janjadi prepuštena je individualnom snalaženju, no uz veće napore, jer se radi o mesu koje se mora hitno dopremiti do kupaca. Jedan od već spomenutih načina prodaje proizvoda jest i onaj putem sajmova na kojima se prodaju drveni predmeti: stolice, bukare, rukatke, metle i dr. Najčešće se spominju sajamovi u Benkovcu, Gospiću, Otočcu i Cetingradu.

Najpovoljnije prilike imaju proizvođači mliječnih proizvoda, mesa, gljiva i druge hrane koji imaju osiguran otkup od restorana ili plasman u vlastitom restoranu (potonje samo jedno domaćinstvo). Neki od anketiranih govore o prodaji gostima, a među njima se češće spominju lovci, posebno Talijani. Stoga se može zaključiti da bi razvoj **turizma** mogao imati presudnu ulogu za optimalni pristup kupcima - na mjestu gdje se hrana proizvodi.

Uzgajivači krumpira i povrća svoje proizvode uglavnom prodaju na **tržnicama** (Gospić, Otočac, Senj, Novi Vinodolski), a pojedini sami prodaju u Zagrebu na Dolcu ili na «trešnjevačkom placu» (dva domaćinstva iz Lovinca, dakle najudaljenijeg područja).

Samo pojedini uzgajivači ili skupljači ljekovitog i aromatičnog bilja spominju osiguran plasman u **biljne apoteke**, te poslovnu suradnju s **tvrtkama** (npr. nabava receptura i plijesni za sirevi od firme *PROBIOTIK* ili ambalaže iz Huma na Sutli), pri čemu se čini gotovo apsurdnim da se aromatično bilje za rakiju kupuje od *PLIVE* i *EKO HERBALIJE iz Zagreba* kad je to isto bilje moguće ubrati lokalno, baš u ovoj regiji. Samo ovaj primjer dovoljno ilustrira velike neiskorištene potencijale međusobnog povezivanja lokalnih aktera gospodarstva, čija je proizvodnja i poslovnost očito na raznim stupnjevima samorazvoja, a bez koordinatora.

Turističko-ugostiteljska ponuda smještaja (sobe i apartmani) odvija se uglavnom preko **turističkih zajednica**, koje se spominju i kao posrednici u plasmanu predmeta proizvedenih u tradicionalnim obrtima.

Samo jedan anketirani spomenuo je posredništvo **udruga**, i to proizvođač drvenih predmeta iz Kutereva - udrugu *KARMENICA*.

Korištenje **interneta**, općenito te za promociju i prodaju vlastitih proizvoda, vrlo je rijetka pojava među anketiranimima. Od 97 anketiranih, dva domaćinstva putem tuđih web-stranica predstavljaju svoju ponudu. Naime, većina anketiranih nije niti čula za takvu mogućnost izlaska na tržište. Troje anketiranih ipak planira osnovati web-stranicu za promoviranje svoje ponude (smještajni kapaciteti, odnosno stočarstvo i prodaja suvenira).

Među temama koje dotiču pitanje pristupa tržištu ponovno treba spomenuti problem vune za koju, navodno, tržište nema interesa.

9. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

1. Uvodno treba naglasiti da svako vitalno i prosperitetno domaćinstvo ostvaruje rezultate u izrazito nepovoljnim uvjetima, koje određuju globalni i nacionalni ekonomski procesi. Stoga svako uspješno domaćinstvo pokazuje **izričiti vitalitet i sposobnost**, što su bitne (iako ne jedine) pretpostavke za uspješno korištenje vanjske pomoći.
2. Iako svako prosperitetno domaćinstvo temelji svoju energiju i sposobnosti na individualnim osobinama svojih članova, bilo bi korisno poticati njihovu međusobnu **razmjenu iskustava**, a u te aktivnosti razmjene potrebno je uključivati i manje uspješna početnička domaćinstva za koja postoje šanse razvoja.
2. Svaka pomoć ili podrška trebala bi se temeljiti na pojedinačnim potrebama prema individualnim iskazima o vrsti pomoći/podrške koja je potrebna. Teško je očekivati da bi se iz udaljene, urbane sredine moglo realno procijeniti što stvarno nedostaje pojedinom poljoprivredniku, tako da bi **rad "na terenu", s akterima** trebao biti pretežni dio posla.
3. U skladu s izričitim iskazima anketiranih, najpotrebnije bi bilo unaprijediti postojeće i uspostaviti nove oblike **udruživanja** (zadruga, udruge) budući da većina anketiranih smatra kako bi ih brojnost i zajednički nastup ojačali na tržištu. Također, zadruga/udruge bi kao mjesta okupljanja i posredovanja mogle pomoći pri osiguravanju svih oblika pomoći/podrške izvana.
4. Ono što sigurno nedostaje su znanja, tako da **edukacija** ne može biti promašena podrška. Pri tome treba imati u vidu da mnoga znanja pristižu kroz medije te da više ne postoji potpuno neinformirano domaćinstvo.
5. Budući da određene administrativne službe zadužene za poljoprivrednike već postoje, a nisu nigdje "pohvaljene" od anketiranih, izgleda da bi prije trebalo provoditi **edukaciju službenika** nego samih poljoprivrednika. (Ovdje se, naravno, nameće općepoznati i rašireni problem birokracije koja "sjedi na grbači" građana, umjesto da im "služi".)
6. Budući da su aktivnosti državnih i lokalnih službenika u najvećoj mjeri određene državnim propisima, svakako bi bilo korisno razvijati **suradnju između nadležnih ministarstava** kako bi se kod stvaranja i donošenja resornih politika i propisa ostvario utjecaj i uključili ciljevi ruralnog razvoja.
7. Kako je gospodarsko i socijalno preživljavanje ruralnog stanovništva jedan od bitnih vidova **održivog razvoja**, koji je kao model općenito, a posebno u Hrvatskoj nedovoljno definiran i prepoznat, postoji golem prostor rada - od istraživanja do provedbe - na tom polju razvoja.
8. Uvođenje **interneta** otvara potpuno nove mogućnosti za pristup tržištu i znanju koje možda u najvećoj mjeri korespondiraju s bitnim karakteristikama individualnih poljoprivrednika (za koje bi svaka glomazna, birokratizirana suborganizacija mogla značiti samo nova financijska opterećenja i rigidnije uvjete poslovanja) i potencijalnih kupaca (najčešće obrazovanih, donekle elitnih potrošača autohtonih proizvoda/usluga koji žele neposredni kontakt s mjestom i ljudima koji ga proizvode/nude).

9. Karakteristike individualne poljoprivredne proizvodnje (nasuprot industrijskoj) i zahtjevi kupaca ovih proizvoda/usluga indiciraju da se radi o **nevelikoj proizvodnji i elitnom tržištu**. To postavlja u određenom smislu specifične i visoke kriterije za kvalitetu proizvoda/usluga, što ostavlja široko polje djelovanja - od osvještavanja problema do realizacije kvalitetne ponude.
10. S ciljem podizanja vrijednosti poljoprivrednih proizvoda, nužno je pokretati **lokalne prerađivačke kapacitete** za sušenje, konzerviranje i pakiranje takvih proizvoda.
11. Potrebno je raditi na istraživanju **novih modela razvoja** sukladno stvarnim potrebama korisničkih skupina.